

De normatieve kuisheid van een empirische filosofie

Theo van Willigenburg

Inleiding

In haar rede uitgesproken bij de aanvaarding van het Socrates-hoogleraarschap Politieke Filosofie¹ presenteert Annemarie Mol een empirisch-filosofische verkenning van 'kiezen'. Kiezen is, zeker in de gezondheidszorg, in de laatste decennia enorm belangrijk geworden. Patiënten dienen in staat gesteld te worden om geïnformeerde keuzes te maken over hun behandeling en de mogelijkheden om voor iets te kiezen (een gezond kind, een zachte dood) zijn drastisch toegenomen. Door medisch-technologische vooruitgang *moeten* we ook steeds meer keuzes maken, waar we vroeger meestal geen enkele keuze hadden. Globaal gesproken worden dit soort ontwikkelingen door ons als positief beoordeeld, omdat we op deze wijze steeds meer zelf in staat zijn om ons leven vorm te geven, ons lot te beheersen. Maar is zo'n proces onverkort positief te waarderen? Is het hebben van keuzemogelijkheden altijd goed? Is kiezen altijd beter dan wat ertegenover staat?

Om tot antwoorden te komen op dit soort vragen presenteert Annemarie Mol een analyse van 'de situatie van het kiezen'. Teneinde de vraag te beantwoorden *Wat is kiezen?* tracht ze inzichtelijk te maken waar het in verschillende situaties van kiezen om gaat. Daartoe hanteert zij een *empirische* methode, of beter gezegd empirische 'stijl' van filosoferen: ze stelt filosofische vragen aan de hand van empirische beschrijvingen van exemplarische situaties van kiezen. Hoe krijgt kiezen praktisch, technisch en cultureel vorm, wat is er voor nodig en wat volgt eruit? Empirische filosofie zoekt dus niet naar een antwoord op de vraag wat kiezen in wezen is, maar wat het is in enkele van zijn talrijke, gevarieerde verschijningsvormen.

'Empirisch-filosofische verkenningen resulteren in kaarten op verschillende schalen, waarop, in verschillende kleuren, met verschillende legendes, verschillende verschijnselen staan afgebeeld.'²

Zo laat Annemarie Mol zien welke verschillende 'soorten' kiezen er zijn, op welke wijze de term 'kiezen' het ons mogelijk maakt om op specifieke wijze over gebeurtenissen te praten en welke middelen mensen moeten inzetten om een situatie (van kiezen) tot stand te brengen en in stand te houden. Ze doet vooral etnografisch onderzoek naar vanzelfsprekende situaties van kiezen met de bedoeling om wat vertrouwd is vreemd te maken en ons zo inzicht te verschaffen in de *eigen-aardigheid* van het kiezen in verschillende contexten.

In dit artikel zal ik mij kritisch uitlaten over het project van de empirische filosofie, of in ieder geval de empirische stijl van filosoferen zoals deze wordt gepresenteerd in de oratie van Annemarie Mol. De kritiek die ik heb is niet zo gemakkelijk onder woorden te brengen. Die kritiek is er ook niet zomaar. De empirisch-filosofische exercitie die ons door Annemarie Mol in haar boeiende betoog wordt voorgeschoteld liet mij al bij eerste lezing achter met een gevoel van onbehagen en grote ontevredenheid, maar het was niet gemakkelijk om onder woorden te brengen waar dat onbehagen uit voortkomt. Wat is hier aan de hand? Wat gebeurt hier precies, zo vroeg ik mij af, op dezelfde wijze waarop Annemarie Mol zich afvraagt over 'situaties van kiezen': Wat gebeurt hier precies? Wat is hier aan de hand? Ik heb vervolgens enkele van de instrumenten die Annemarie Mol hanteert in haar onderzoek naar 'situaties van kiezen' gebruikt om onderzoek te doen naar haar eigen tekst. Wat brengt deze tekst, en dan vooral de taal van die tekst en ook de wijze waarop voorbeelden worden uitgewerkt aan het licht? Wat zien we wanneer we die voorbeeldbesprekingen contrasteren met heel andere wijzen om datzelfde voorbeeld uit te werken? Wat is er in deze tekst verborgen? Wat is het dat bij mij een sterk onbehagen oproept?

Het vermijden van normatieve conclusies

Ik zal meteen verklappen wat er voor mij aan het licht gekomen is en wat grotendeels mijn onbehagen verklaart. Daarbij zal ik wijzen op enkele plaatsen in de tekst die mijn onbehagen voeden. Het doel van Annemarie Mols onderzoek naar kiezen is, zoals zij het zelf verwoordt aan het begin van haar rede, de *herijking* van de waarde van het kiezen: 'Waarden dienen van tijd tot tijd herijkt te worden en de waarde van het kiezen is daar op dit moment aan toe.' Kiezen is goed, kiezen is geweldig, zo horen we in alle toonaarden, maar is dat ook werkelijk zo? Komt die positieve waardering niet voort uit de wijze waarop we ons de vijanden van het kiezen voorstellen: dwang, paternalisme, traditionalisme en onvrijheid? Stel dat we 'kiezen' tegenover andere alternatieven plaatsen, is kiezen dan nog steeds beter en best? Doel van het

empirisch-filosofische onderzoek naar situaties van kiezen is dus een herijking van de waarde van het kiezen.

Nu zou je verwachten dat zo'n onderzoek dat start bij de overtuiging dat het nodig is om de waarde van het kiezen te herijken dan ook uit zal komen bij minstens enkele tentatieve uitspraken over hoe we kiezen dan zouden *moeten* waarderen. Je verwacht bij voorbeeld conclusies over welke vormen van kiezen meer of minder waardevol zijn of in welke contexten kiezen waardevol kan zijn (en waarom) of – misschien wel – dat kiezen in geen enkele situatie beter is dan niet-kiezen. Maar, en dat is hoogst merkwaardig, de empirische stijl van filosoferen brengt Annemarie Mol ertoe zich verre te houden van zulke normatieve conclusies. Op alle mogelijke manieren weigert zij uiteindelijk 'te ijken'. We zullen niet de kans krijgen om haar zelf te betrappen op een normatieve *keuze*. Bij voorbeeld: om te laten zien dat techniek bepaalde keuzes mogelijk maar ook onmogelijk kan maken, wijst Annemarie Mol op de zich ontwikkelende techniek voor het bepalen van het gehalte aan hemoglobine, de stof in menselijke rode bloedlichaampjes die in de longen zuurstof bindt en dat in de weefsels en organen weer afstaat. Veel keuzes, zegt ze, zitten als het ware in de techniek ingebakken. Zo is wat we een normaal Hb-gehalte noemen in sterke mate bepaald door de wijze van meten. Je kunt je bij je meting baseren op epidemiologische gegevens die je normaalwaarden opleveren in een bepaalde populatie, maar je kunt (diachronisch) ook normaalwaarden bepalen voor elk individu afzonderlijk, al vraagt dat wel om een heel andere organisatie van de gezondheidszorg. De gevolgde wijzen van meten, dat wil zeggen de normaalwaarden waarvan wordt uitgegaan, zijn nogal van belang omdat ze bepalen welke keuzes een huisarts maakt wanneer iemand zich op het spreekuur vervoegt met klachten die verband zouden kunnen houden met het Hb-gehalte. Nu zou je zeggen: welke methode van meten is dan *beter*? Individueel of groeps-gewijs? Wat zijn de voor- en nadelen van de ene of de andere methode van meten? Wat vindt Annemarie Mol zelf van de door haar geschetste alternatieve methode om bij elke patiënt individueel zijn of haar normaalwaarden vast te stellen en daarvan uit te gaan? Wat zegt Annemarie Mol daar zelf over?

'Het gaat me er nu niet om de voor- en nadelen van populatienormalen en individuele normalen tegen elkaar af te wegen. Ik wil slechts illustreren dat in het briefje van het laboratorium waarop gedrukt staat dat de ondergrens van normaal Hb bij mannen 8,5 mmol/l, bij vrouwen 7,5 mmol/l en bij zwangeren 7 mmol/l is, een verborgen keuze vervat is. Namelijk de keus om normaliteit epidemiologisch te bepalen.'¹³

Waarom dient het voorbeeld *slechts* ter illustratie? Waarom 'gaat het er nu niet om' de voor- en nadelen van beide meetmethoden af te wegen? Annemarie Mol wil beter begrijpen hoe keuzesituaties gedefinieerd worden door techniek, ze schetst een heel ander technisch regime dat mogelijk zou zijn, en dan? Wil ze alleen maar begrijpen om het begrijpen? Of gaat het erom dat we onze keuzesituatie beter begrijpen zodat we *beter* of *anders* kunnen ... kiezen? Het is toch niet alleen maar *interessant* om vast te stellen dat een normaal Hb-gehalte volgens een epidemiologische maat heel anders kan zijn dan volgens een individuele maat? Het kan toch niet alleen gaan om interesse in de dingen, of misschien wel een op zich noodzakelijk bewustzijn inzake de wijze waarop keuzes in techniek zijn ingebakken?

Aan het slot van haar rede laat Annemarie Mol zien dat er heel andere ordeningen zijn dan alleen de logica van keuze of dwang. Ze beschrijft bij voorbeeld de logica van het zorgen, naar aanleiding van een casus van een psychiatrische patiënt die niet meer uit zijn bed wil komen. Deze casus overdenkend zou je zeggen dat je inderdaad *beter* met een zorgethiek aan het bed van die man kan staan dan met de opvatting dat je de eigen keuze van zo iemand om in bed te blijven liggen moet respecteren. Maar ook hier wringt Annemarie Mol zich in alle bochten om deze *normatieve* conclusie te vermijden, want, zegt ze, het zou ongepast zijn wanneer empirische filosofie zou bijdragen aan het maken van normatieve keuzes:

'De empirisch filosoof kan de diverse gradiënten van het goede, de verschillende morele constituties, als evenzovele feitelijke verschijnselen beschrijven. Maar waaruit bestaat eigenlijk haar eigen normatieve bijdrage? Hier ligt een valkuil op de loer. Als ze niet oppast, helpt de empirisch filosoof een keuzesituatie te creëren. Ze brengt immers verschillende logica's in kaart en legt die kaarten naast elkaar. Zo kan het lijken of ze vergelijkbaar worden op een wijze die het mogelijk maakt om te vragen: welke logica is nu de beste? Zorgen, of toch kiezen, of een andere? En daarmee is een normatieve keuze geschapen die er tevooren nog niet was.'¹⁴

Dáár ben ik niet op uit, zegt Annemarie Mol. Op zoek naar herijking van waarden zou zij graag een *ander* soort moraliteit willen beproeven:

'... ik zou graag moraliteit willen leggen in het stellen van *goede* vragen, het aan de orde stellen van *relevante* thema's, het geven van *intelligere* beschrijvingen en het aanbrengen van *treffende* contrastpunten.'¹⁵

Door in het empirisch-filosofische onderzoek uit te komen bij goede

vragen en relevante thema's en treffende contrasten worden er geen normatieve keuzes gemaakt, wordt niet *gewaardeerd*, maar worden we alleen *losgemaakt*, vervreemd van wat ons altijd goed en ideaal leek. Empirische filosofie wil dus ons vermogen om kritisch afstand te nemen tot bestaande en ingebakken waarderings bevorderen zonder zelf te waarderen. Normativiteit is alleen te vinden doordat volgens de empirische filosoof sommige vragen *beter* zijn dan andere, sommige thema's *relevanter* dan andere en sommige beschrijvingen meer *integer* dan andere. Maar als het gaat om een normatieve beoordeling van de zaak zelf wil de empirische filosoof geheelonthouder zijn: volstrekte abstinentie is hier geboden. Of beter gezegd, de empirisch filosoof legt zichzelf een strikte normatieve kuisheid op, zij verzet zich tegen de neiging om haar analyse te laten uitmonden in een situatie van *normatieve* beoordeling, omdat zo'n situatie zelf in wezen een situatie van kiezen is.

Verborgene normativiteit

Is zo'n strikte normatieve kuisheid mogelijk? Kuisheid is traditioneel een deugd waar het nooit zo erg mee wil lukken, en het lijkt er ook op dat het Annemarie Mol in ieder geval niet lukt om de moraliteit verre van zich te houden. Kijken we bij voorbeeld naar de taal die wordt gebruikt om contrastwerking en vervreemding te bewerkstelligen. Het gebruik van contrasterende metaforen is gelukkig zeer beperkt, de tekst heeft niets van dat hijgerig alternatieve, dat gemaakt contrasterende dat je wel ziet in teksten waar graag gesproken wordt over de 'dictatuur van het vrijheidsdenken' of het 'liberale regime'. Maar toch is de taal die wordt gebruikt als vehikel voor de empirisch-filosofische analyse niet alleen soms vervreemdend, ze is ook in sterke mate normatief. Kiezen leidt tot 'stolling', zegt Annemarie Mol, stolling van objecten van keuze, stolling van de keuzesituatie die op een bepaalde manier moet worden gedefinieerd en vormgegeven. Kiezen leidt tot een individuatie van keuzemomenten en definities van subjecten die kiezen en die 'daders' worden als er iets mis gaat. Kiezen vraagt om 'rekenregels', het eist dat we ons invoegen in een 'calculatiesysteem'. Stolling, daders, calculatie: dat klinkt niet erg positief en dat is het ook niet want Annemarie Mol wil juist *ontstollen*, losmaken wat vastge-roest is, zelfgenoegzaamheid tegengaan. Ze wil dat niet omdat dat *interessant* is, maar omdat dat *goed* is. Ontstolling is *vrijheid*, losgemaakt worden van de dwang van keuzesituaties. Waarom is dat goed? Het zal niet goed zijn omdat we 'ontstold' beter in staat zijn om vrije en goede keuzes te maken, want Annemarie Mol wil juist af van de gedachte dat het erom gaat normatieve keuzes te maken. Ontstolling is

goed omdat het een slechte zaak is wanneer we in ons denken en doen vastroesten, het allemaal maar mooi en best vinden, de keuzes die ons worden voorgelegd accepteren als bepalend voor een zekere keuzesituatie. Maar zelfs indien Annemarie Mol het kan volhouden om normatieve keuzes te vermijden, dan nog zal ze moeten erkennen dat er enkele waarden zijn die het empirisch-filosofische denkproject sturen, heel fundamentele waarden zelfs: openheid, ruimte in denken en ervaring, vrijheid. Want: stolling is slecht en ontstolling is goed!

Maar waarom hebben we een empirisch-filosofische stijl nodig om die waarden te realiseren? Waarom zouden we niet via de weg van een open en blote normatieve analyse aan het licht kunnen brengen wat de realisatie van vrijheid belemmert of wat er in keuzesituaties aan de hand is? Waarom kan juist een normatieve analyse ons niet bij de kern brengen van een probleem? Kijken we nog eens naar het voorbeeld van de psychiatrische patiënt die zijn bed niet uit wil komen. Moeten we die patiënt dwingen om op te staan (wat goed voor hem is) of moeten we zijn weigering respecteren? We kunnen dit dilemma vermijden, zegt Annemarie Mol, door heel anders tegen het probleem aan te kijken. We zouden kwalitatief betere zorg kunnen verlenen, dat wil zeggen aan het bed gaan zitten en – hoeveel tijd dat ook moge kosten – met de patiënt praten: waarom wil hij zijn bed niet meer uitkomen? Meer geld voor gezondheidszorg, meer handen aan het bed, tijd voor een luisterend oor, in plaats van je af te vragen of je de wens van de patiënt moet respecteren of dat je hem onder drang of dwang tot iets moet brengen dat misschien goed voor hem is. Ik vind dit een vreemde analyse van de casus: in plaats van de vraag wie er kiest zou een andere vraag veel relevanter zijn, namelijk: hoe kan goede zorg worden verleend? Wat een rare tegenstelling! Ik moet denken aan die patiënte in het AMC die telkens haar medicijnen weigerde. Ook al praatte je uren met haar, al nam je alle tijd, ze bleef ze telkens weigeren. Waarom? Juist omdat ze in haar leven weinig meer te kiezen had en dit de enige manier was voor haar om zelf toch nog iets te kunnen kiezen, om toch nog op een of andere manier aan het roer van haar leven te kunnen staan. Voor wie niets meer te kiezen heeft kan zo'n weigering om mee te werken heel belangrijk zijn. Waarom? Omdat kiezen voor mensen blijkbaar ontzettend belangrijk is.

Het belang van kiezen

Waarom is kiezen belangrijk? Waarom is het belangrijk dat de patiënt tekent voor een experimentele behandeling, waarom is het belangrijk dat een patiënt zelf beslist of hij of zij geopereerd wordt, terwijl wij allemaal heel goed weten dat zo'n keuze nauwelijks een echte keuze is.

De alternatieven worden door de almachtige dokter voorgeschoteld, de wijze waarop de informatie wordt gepresenteerd is in hoge mate sturend, informatie gaat bij de meeste patiënten het ene oor in en het andere oor uit, en toch vinden we het belangrijk dat patiënten zelf een keuze kunnen maken. Patiëntenautonomie is meestal een fictie. Zelfs de hoogleraar interne geneeskunde die in een ziekenhuisbed belandt verliest alles van zijn gezag, overzicht en vrijheid. Als patiënt ben je afhankelijk, bang en onzeker en je wil erg graag de dokter tevreden stellen. Toch vinden patiënten het belangrijk om zelf over hun behandeling te kunnen meepraten en meebeslissen.

Misschien is kiezen wel in grote mate een fictie. Misschien zitten de meeste keuzes ingebakken in de dingen om ons heen, in het systeem waaraan we deel hebben. Misschien bestaat er wel geen keuzevrijheid en zal ontstolling op het ene front onvermijdelijk leiden tot versterkte stolling elders. En toch ... we willen zelf kunnen kiezen, we koesteren onze autonomie.

Waarom? Omdat we onszelf niet anders kunnen denken dan als wezens die zelf keuzes maken. Hoezeer ons denken en doen ook gedetermineerd moge zijn, we kunnen ons handelen niet denken als iets dat ons overkomt, maar altijd als iets wat wij doen. Hoeveel normering er ook is in de dingen, hoeveel normativiteit er ook in techniek ingebakken zit, wij kunnen onszelf niet anders denken dan als actief waardevolle wezens. Wij *hechten* waarde aan iets, wij *doen* iets, wij *maken* keuzes, en daarbij kunnen wij ons altijd afvragen: Is dit goed? Is dat niet beter? Door onze reflectieve vermogens zijn wij niet slechts hoofdpersoon van ons levensverhaal, maar ook auteur.

Wanneer je beseft dat je niets meer te kiezen hebt, omdat je leven onafwendbaar verwoest wordt door een ziekte of omdat je niet kunt ontsnappen aan de depressiviteit, misschien is dan nog het enige wat je kunt doen om auteur te blijven van je levensverhaal het weigeren om je medicijnen te slikken of uit je bed te komen. Door te zeggen dat het in deze situatie niet gaat om de vraag naar het kiezen, maar om goede zorg, zou je wel eens blind kunnen zijn voor de kern van het probleem. Maar die kern kom je ook alleen op het spoor door middel van een *normatieve analyse* van de *waarde* van het kiezen, niet (of niet slechts) via een empirisch-filosofische analyse van keuzesituaties. Waarom vinden mensen kiezen zo belangrijk? Een normatieve analyse van de waarde van het kiezen zal uitkomen bij gerelateerde waarden zoals authenticiteit, soevereiniteit, rationaliteit en reflexiviteit. Zij komt uiteindelijk uit bij wat het betekent om als *mens* naar de dingen te kijken. Zo'n normatieve analyse laat ook zien hoe uitgekleed en gereduceerd de autonomiegedachte verschijnt in doctrines als die inzake *informed consent*, waar het menselijk auteurschap is teruggebracht tot

een handtekening onder een toestemmingsverklaring. Maar toch ontleent die handtekening haar gereduceerde belang aan de overweldigende waarde die wij hechten aan zelfbeschikking.

Normatieve versus empirisch-filosofische analyse

Wat is het verschil tussen een normatieve analyse zoals ik die voor ogen heb en een empirisch-filosofische analyse? Ik zou een kantiaanse terminologie willen gebruiken om dat verschil duidelijk te maken en tegelijkertijd een misverstand over de gebruikte terminologie willen aanwijzen. In kantiaanse termen zou je kunnen zeggen dat empirische filosofie zich bezighoudt met het *fenomenale*, de wijze waarop de dingen aan ons verschijnen. Normatieve analyse houdt zich dan bezig met het *noumenale*, de wijze waarop wij over de dingen denken en de wijze waarop wij ons praktisch verhouden tot de dingen. In een fenomenale analyse verschijnt de mens als volstrekt gedetermineerd door de dingen. Elke keuze is een fictie, elke keuzesituatie is voorgeprogrammeerd. Wat hoort zit in de techniek, in de systemen ingebakken. We zitten onvermijdelijk vast aan wat we niet kunnen bepalen. In een noumenale analyse proberen we erachter te komen hoe we over onszelf willen denken, welke redenen we hebben om iets te doen of niet te doen, wat goede redenen zijn, waarom iets waardevol is en voor welke dingen we verantwoordelijk gehouden kunnen worden.

Er bestaat een misverstand over dit onderscheid in het noumenale en het fenomenale, alsof het hier zou gaan om een *ontologisch* onderscheid tussen twee werelden: de wereld zoals die zich aan ons voordoet en een wereld die 'daarachter' ligt en die de fenomenen op een of andere wijze voortbrengt. Die achterliggende noumenale wereld is dan voor ons niet intelligibel omdat we alleen fenomenen kunnen ervaren. Het onderscheid tussen het noumenale en het fenomenale is echter beter te begrijpen als een onderscheid in *perspectief*. Het gaat om twee sterk verschillende wijzen van ons verhouden tot de wereld: als actief en authentiek enerzijds en als passief en receptief anderzijds. Een zekere passieve receptiviteit is noodzakelijk voorondersteld wanneer we dingen ervaren. We zeggen dan dat ons iets is 'overkomen', we spreken over 'gebeurtenissen', we nemen een 'verschijnsel' waar, we registreren wat 'gebeurt'. Op deze manier kunnen we echter nooit onze eigen activiteit ervaren. Wanneer we over onszelf denken als actieve wezens, dan betekent dat immers niet dat we 'ervaringen' hebben van activiteit. We *zijn* actief, we kiezen ergens voor, al denkende en doende ordenen we *onze* wereld. Als handelende en denkende, dat wil zeggen actief ordenende wezens plaatsen we onszelf onvermijdelijk in een noumenaal perspectief. In dat perspectief zijn we niet op zoek naar

oorzaken en verklaringen voor ons gedrag, we zijn op zoek naar *goede redenen* voor handelen. Wanneer we onszelf zien als noumena hebben we de praktische taak om uit te maken wat we behoren te doen en wie we behoren te zijn. Wanneer we onszelf zien als fenomenen hebben we de theoretische taak om adequaat te beschrijven en te verklaren wat we feitelijk doen en wie we feitelijk zijn. Het gaat dus om een onderscheid tussen een theoretisch, verklarend perspectief en een praktisch, normatief perspectief.

Het normatieve is alleen denkbaar in het noumenale bereik, het bereik van de intentionaliteit. Hier overkomen ons niet de dingen, hier denken we onszelf als handelende wezens, hier denken wij onszelf als wezens die zich afvragen wat een juiste handeling is, wat goed is om te kiezen en op welke grond wij iets goed of slecht, waardevol of waardeeloos achten. Alleen vanuit dit noumenale perspectief zijn onze strevingen, verlangens, inspanningen en *commitments* te begrijpen als *van ons*. Daarom is vrijheid alleen mogelijk wanneer we onszelf denken als noumena, met andere woorden alleen vanuit het noumenale perspectief maken onze intenties en onze handelingen *verschil* uit in de wereld. Voorzover we het een raadsel vinden dat we ons *kunnen* denken als wezens die vrij zijn in een gedetermineerde wereld, is het noumenale inderdaad niet intelligibel. Vanuit praktisch perspectief hebben we echter geen probleem met determinisme en (on)vrijheid; vanuit dat perspectief is vrijheid eenvoudigweg verondersteld. Het praktische perspectief is immers het noumenale perspectief zelf.

Annemarie Mol wil langs empirisch-filosofische weg ontroesten, ontstollen. Zij zoekt de menselijke vrijheid. Maar die vrijheid is alleen in het normatieve te vinden. Die vrijheid wordt niet gevonden door te laten zien – via empirische analyse – waar wij allemaal gestold zijn. Stolling is namelijk altijd en overal. Vrijheid is er alleen wanneer wij ons afvragen: mijn gevoel zegt dat dit goed is, maar is het ook werkelijk goed? Volgens het systeem hoort dit zo, maar hoort het ook echt zo? Deze techniek wil een verbetering zijn, maar is zij dat ook? Dat is hier normaal, maar is het ook echt normaal? 'Ze' vinden dat het zo hoort, maar hoort het ook echt zo? Is het echt goed? Is het echt waardevol? Dat zijn normatieve vragen, geen vragen naar het wat of hoe, maar vragen naar het waarom. Het zijn vragen naar redenen, niet vragen naar oorzaken. Alleen door die vragen te stellen is ontstolling mogelijk. Het stellen van die vragen is de kern van een normatieve analyse.

Noten

1. Annemarie Mol, *Wat is kiezen? Een empirisch-filosofische verkenning*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap Politieke Filoso-

fie, in het bijzonder de humanistische bezinning op politiek-maatschappelijke vraagstukken als gevolg van de invloed van techniek en technologie op de samenleving, vanwege de humanistische stichting Socrates aan de Universiteit Twente op donderdag 13 november 1997. Uitgegeven door de stichting Socrates, Utrecht 1997.

2. Idem, p. 6.

3. Idem.

4. Idem, p. 17-18.

5. Idem.